

УДК 322:2

DOI [https://doi.org/10.32689/2523-4625-2022-1\(61\)-3](https://doi.org/10.32689/2523-4625-2022-1(61)-3)

Андрій КОБЕТЯК

кандидат філософських наук, доцент кафедри національної безпеки, публічного управління та адміністрування, Державний університет «Житомирська політехніка», вул. Чуднівська, 103, Житомир, Україна, 10005

ORCID: 0000-0001-6899-0571

Andrii KOBETIAK

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor at the Department of National Security, Public Administration and Administration, Zhytomyr Polytechnic State University, Chudnivska str., 103, Zhytomyr, Ukraine, 10005

ORCID: 0000-0001-6899-0571

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОГО ВПЛИВУ НА ЦЕРКВИ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ

PECULIARITIES OF POLITICAL INFLUENCE ON THE CHURCHES OF THE BYZANTINE TRADITION

Актуальність теми полягає у висвітленні причин сучасної кризи Вселенської православної церкви та значного рівня політизації світових релігійних процесів. Зазначається, що в першу чергу це пов'язано з геополітичним та фінансовим чинниками. Наявність древніх та «нових» автокефалій створює певну меншовартісність останніх, незважаючи на принцип церковної рівності та потужний фінансовий та людський фактор нових національних церков. Увага дослідження зосереджена на самому феномені Церкви в його еклезіологічному розумінні, який сьогодні піддається впливу значних геополітичних потрясінь та глобалізаційних змін. Вказано на політичний підтекст багатьох церковних рішень XX ст.

Мета статті – висвітлити проблему політичного впливу на церковно-адміністративні процеси, пов'язані з формуванням нових автокефальних церков. Завданням статті є вивчення дійсної рівності, адміністративної та політичної незалежності кожної з Помісних церков. У відношеннях між незалежними церковними адміністраціями відчувається «зверхність» давніх автокефалій над новими. *Методологічними засадами* дослідження стали історичний та порівняльний методи, компаративний підхід, традиціоналізм, герменевтика, релігійна антропологія, філософський символізм, методи аналізу та синтезу. *Результати дослідження.* Доведено, що формування двох підходів (грецького та слов'янського) до розуміння структури системоутворення Вселенського православ'я стало причиною кризи в церкві. Вставовлено, що організаційна форма, структура церкви та її управління піддалися трансформаційним процесам, що пов'язано зі зміною політичних режимів і зміщенням державних кордонів. Відзначимо важливий принцип церковної реакції на зміну державної чи політичної кон'юнктури – «структурний плюралізм». Структурний плюралізм характеризується еластичністю церковних вимог до прийняття рішення про церковну незалежність. Під впливом держави такі рішення або приймаються, або відкидаються, і тоді апелюють до інших правил та постанов. Доведено, що характерною особливістю автокефалізації стало державне та політичне регулювання цього процесу. Після падіння Візантійської імперії держава втрачає примус та контроль у церковній сфері, що призвело до численних розколів та появи паралельних юрисдикцій у багатьох країнах світу.

Ключові слова: еклезіологія, політичний процес, автокефалія, державний вплив, патріарх, догмат, церква, суспільний інститут.

The relevance of the topic is to highlight the causes of the current crisis of the Ecumenical Orthodox Church and the significant level of politicization of world religious processes. It is noted that this is primarily due to geopolitical and financial factors. The existence of ancient and “new” autocephaly creates a certain inferiority of the latter, despite the principle of church equality and the powerful financial and human factor of the new national churches. The study focuses on the phenomenon of the Church in its ecclesiological sense, which today is affected by significant geopolitical upheavals and globalization changes. The political subtext of many church decisions of the twentieth century is pointed out.

The purpose of the article is to highlight the problem of political influence on church-administrative processes related to the formation of new autocephalous churches. The aim of the article is to study the real equality, administrative and political independence of each of the Local Churches. In the relations between independent church administrations, the supremacy of the old autocephaly over the new ones is felt. *The methodological bases* of the research were historical and comparative methods, comparative approach, traditionalism, hermeneutics, religious anthropology, philosophical symbolism, methods of analysis and synthesis. *Results of the research.* It is proved that the formation of two approaches (Greek and Slavic) to the understanding of the structure of the system of universal Orthodoxy was the cause of the crisis in the church. It is established that the organizational form, structure of the church and its management have undergone transformational processes due to changes in political

regimes and the shifting of state borders. Note the important principle of the church's response to changing state or political conditions – "structural pluralism". Structural pluralism is characterized by the elasticity of church requirements for the decision on ecclesiastical independence. Under the influence of the state, such decisions are either made or rejected and then appeal to other rules and regulations. It is proved that a characteristic feature of autocephaly was the state and political regulation of this process. After the fall of the Byzantine Empire, the state lost coercion and control in the church sphere, which led to numerous divisions and the emergence of parallel jurisdictions in many countries.

Key words: *ecclesiology, political process, autocephaly, state influence, patriarch, dogma, church, social institution.*

Постановка проблеми. Православний світ представлений великою кількістю церков, які належать візантійській традиції. Перелік цих церков містить диптих Константинопольського Патріархату: Константинопольська, Олександрійська, Антіохійська, Єрусалимська, Російська, Сербська, Румунська, Болгарська, Грузинська, Кіпрська, Елладська, Польська, Албанська, Чеських земель і Словаччини, Українська. Зауважимо, що це не повний перелік церков східної традиції. Світове православ'я репрезентоване низкою церков, які не перебувають у єхаристійній єдності з помісними церквами, але належать до візантійської традиції. Вони утворилися після Третього та Четвертого Вселенських соборів у результаті глибоких богословських дискусій з христологічної тематики: «Ефеський собор спровокував христологічне протиріччя між Олександрією і Антіохією на офіційному рівні, яке спричинило відкрите протистояння богословського характеру, призвівши до поділу між Сходом і Заходом Римської імперії» (Соколовський О. Еволюція христологічної доктрини).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питаннями політичного впливу на церкву та світові релігійні процеси привертали увагу багатьох дослідників як церковного, так і світського характеру у різні часи. Ця проблематика набувала чергового піку обговорення на моментах формування нових незалежних Помісних церков. Автокефальний статус завжди був предметом церковно-політичних дебатів, адже впливає на церковні межі та розподіляє сфери впливу у світовому православ'ї. Відтак постійно велись дискусії про те, хто має надавати цей статус, чи актуальний він у певний період історії, які церкви не/заслуговують повної незалежності, чи можлива така адміністративна незалежність без певного політичного тиску зі сторони держави та подібне. Всі ці питання так чи інакше знаходять висвітлення у працях багатьох провідних політологів, філософів, богословів, юристів та ієрархів різних часів. Зокрема, зазначеною проблематикою цікавились зі сторони церкви: Афінагор IV, Дамаскин (Папандреу), Йоанн (Зізіулас), Іларіон

(Алфеев), Йоанн Пергамський, Іван (Огієнко), Йоанн Мейєндорф, Кирило (Говорун), а також багато інших.

Про важливість та актуальність обраної теми свідчить низка сучасних дисертаційних досліджень, наприклад, В. Бутинського, М. Гергелюка, А. Дідківського, Є. Заремби, А. Матвієнко, архімандрита Кирила (Говоруна). Відтак є реальна необхідність осучаснити канонічний уклад сучасного життя, а це можна зробити лише на загальному Соборі [2, с. 412]. Важливим для статті є дослідження О. Балакірева та Ю. Середи [9].

Відзначимо, що історія Європейських країн розглядається у значній кількості робіт вітчизняних та зарубіжних учених політичного та геополітичного характеру. Прикметно, що більшість із них покликана визначити місце і роль нової незалежної Української православної церкви у становленні України в новому геополітичному просторі Європи. Зокрема, цій проблематиці присвячена інтегрована колективна монографія вітчизняних політологів за редакцією професора Фелікса Рудича [5].

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті полягає в осмисленні трансформаційних процесів інституту автокефалії у період становлення Церков Візантійської традиції. Політичний вплив і навіть тиск держави на внутрішньоцерковну політику досягав апогею за всю церковну історію. Церква розчинилась в імперії та перетворилась на один із інститутів соціального регулювання. Відтак основним завданням статті є вивчення політичного впливу та характеру державно-церковної взаємодії імперського періоду життя церкви та еманация цього процесу на сучасні церковні реалії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історичні та політичні обставини ускладнювали спілкування між Церквами, що зумовило їх подальший розвиток незалежно одна від одної. Церкви, які розвивалися у межах Візантійської імперії, запозичили весь церемоніал, який використовується в обрядовому житті. Не-ортодоксальні церкви використовують у своїй обрядовості персько-сирійські традиції, які стали

невід'ємною складовою частиною їх культурної практики.

Константинополь отримав привілейований статус в ієрархічній структурі Християнської Церкви й визначальне місце в православ'ї після першого розколу християнства. Важливим наслідком Другого Вселенського собору стало формування пентархії – перелік п'яти кафедр, які займали найвищий ступінь у церковній ієрархії Римської імперії. До його складу ввійшли Римський, Константинопольський, Олександрійський, Антіохійський та Єрусалимський Патріархати. Вже починаючи з V ст. глави цих Церков почали використовувати титул «Патріарх» і на Четвертому Вселенському соборі у Халкидоні у статусах засвідчували офіційні документи. Одним із рішень Халкидонського собору стало прийняття 28-го канону, який визначав територію поширення влади константинопольської кафедри як другої після Римської [11, р. 470].

Підняттям авторитету Константинопольського Патріархату стало використання титулу «Вселенський», який започаткував патріарх Акакій. Таким кроком патріарх визначив свої претензії на управління Церквою Візантійської імперії. Так сформувався офіційний титул глави Константинопольської Церкви – «Архієпископ Константинополя, Нового Риму, Вселенський Патріарх» [8, с. 191].

Важливою подією в історії Патріархату стала схизма 1054 р., наслідком якої стало розірвання відносин Константинопольської та Римської Церков. Втративши зв'язок з Римом, Константинопольська Церква посилювала свій вплив у Візантійській імперії, використовуючи своє політичне становище. Цьому процесу сприяла роль імператора, який почав відігравати важливе значення у житті Церкви. Якщо в боротьбі за першість у релігійній сфері Католицька Церква виборола свою незалежність від світської влади, то Церкви візантійської традиції, навпаки, їй підпорядковувалися [12, р. 282].

У сучасних реаліях Константинопольський Патріархат відіграє провідну роль у житті всіх Церков візантійської традиції. Він є першим у честі серед усіх Патріархів. Константинопольський Патріархат не може втручатися у внутрішній стан справ інших Церков і не має адміністративної влади у них. Однак він має право скликати засідання Патріархів, головувати на них і представляти світове православ'я на міжнародній арені.

Тривалий імперський період засвідчив дві стійкі тенденції у церковному управлінні та адміністративному апараті. Перш за все це теорія пентархії з підвищеною роллю столич-

ного Константинопольського патріарха, який має значний вплив на церкву в усій імперії. Другою особливістю є стійкий територіальний розподіл, який лежить в основі адміністрування Вселенської церкви. Залежно від взаємодії чи протиставлення цих двох вирішальних тенденцій визначалось церковне життя впродовж багатьох століть. Ці напрямки (пентархії у її видозміні та територіального розподілу) є визначальними у структурі Вселенської церкви в сучасних умовах.

Офіційно кодекс Юстиніана I затвердив постанову про п'ять світових патріархів. На Трульському Соборі 691–692 р. 36-им канонем було затверджено: «Відновлення законположення 150-ма святыми отцями, що зібралися в цьому богохоронному і царювальному граді і 630-ма отцями, що зібралися в Халкидоні, престолом стародавнього Риму ... будучи другим за ним. Після ж того і числиться престол великого міста Олександрії, потім престол Антіохійський, а потім престол міста Єрусалима». Згадка про п'ять вселенських патріархів з'являється на Восьмому Вселенському соборі 869–870 р., який організував патріарх Фотій. У ході його роботи уповноважений імператором, патріцій Бан зауважив, що «Бог поклав, щоб Його Церква керувалася п'ятьма патріархами» [6, с. 425].

Автокефалія значно вплинула на модель державно-церковних і міждержавних відносин. З внутрішньо-імперського явища вона трансформується у явище, яке почало регулювати відносини між Візантійською імперією та її сусідами. Автокефалія стала вагомим інструментом дипломатії на міжнародній арені. Модель співвідношення церкви Візантії з іншими автокефальними церквами за її межами відбивали логіку і політику міждержавних стосунків. У той час реальним монополістом на автокефалію та правом її надання всередині імперії стала столична Вселенська кафедра. Наслідком цього стало приєднання балканських церков до загалу православних народів. Розпочалася «гра в автокефалію» щодо новостворених церков як фактор, який небезпідставно вважався стабілізатором політичної самодостатності. Насамперед це стосується церков Болгарії та Сербії [3, с. 118].

Наприкінці XV ст. Османська імперія розширилася за рахунок держав з новоутвореними автокефальними церквами (Сербія, Болгарія, Румунське князівство). Незалежність церков у цих країнах автоматично було скасовано і лише згодом відновлено. Зокрема, великий візир Соколле наказав відновити сербський патріархат у Пею в 1557 р. Однак цей акт також було здійснено з політичних

мотивів, оскільки Візир обмежив діяльність патріарха і встановив через нього запобігання сербському сепаратизму [14, р. 166]. Ці події сприяли зміцненню ролі Константинополя у православному світі, який декларував свій авторитет як *primus inter pares*. Таким чином, церкви Сербії та Болгарії у різні історичні періоди виникають у результаті домовленостей між світськими органами державної влади [13, р. 154]. Такий процес формування автокефалій сприяє ототожненню церкви та держави як однотипних юридичних осіб.

Зауважимо, що адміністративний устрій почав формуватися за територіальним принципом під політичним тиском імперії. Усі православні віряни, наприклад в Олександрії, повинні входити до Олександрійської церкви та підпорядковуватись «першому єпископу столичної кафедри в Олександрії». Отже, в період ранньохристиянський період автокефальний принцип існування церков змінюється на привілейований стан. Значною мірою це пов'язано зі зміною національного принципу на територіальний принцип формування незалежних церков. Після Вселенських соборів такий принцип лише закріпився, і більшість церков опинилися у Візантійській імперії під впливом державного апарату.

У подальшому територіальний принцип розподілу церков діяв за вказівкою державної влади. На його основі було прийнято 38-ме правило Шостого Вселенського собору. Тому кожен єпископ-управитель окремої дієцезії за своїм статусом був автокефальним і керував підлеглими йому єпископами в провінціях. В умовах розбудови нового міста церква повинна була призначати нового автокефального першосвятителя. Тому коли з'являється нової держава, Вселенська церква зобов'язана створити всі умови для проголошення нової Помісної незалежної адміністративної одиниці.

Звертаємо увагу, що представники державної влади трактували церковні закони з позиції цивільного права. Церковні поняття прирівнювалося до закону й були обов'язковими до виконання. Зокрема, на Першому Вселенському соборі було погоджено догмат про єдиносутність Отця і Сина. У тогочасних реаліях догмат міг бути змінений за першої необхідності. За аналогією зі зміною закону чи внесенням певних поправок до нього [4, с. 29]. Звідси стає зрозумілим рішення імператора про надання та скасування автокефалії Болгарській церкві, оскільки він керувався дією державних законів і принципами їх функціонування та проголошення.

Подібний підхід характерний і при вирішенні інших церковних питань. Зокрема,

«Енотікон імператора Зенона» передбачав об'єднання православних та монофізитів у Єдину церкву заради загального миру та блага в імперії. Тобто план полягав у об'єднанні двох різних напрямків через монофелітство (дві природи, але одна Божественна воля) [4, с. 29].

Прикладом впливу держави на церковне життя є штучне об'єднання східного і західного обрядів у єдину церкву, яке розпочалося з Толедського собору. Саме з цього часу єдність церков почала ґрунтуватися не на доктринальному рівні, а на рівні державного регулювання. У Візантії влада була кардинально проти церковних конфліктів на території імперії [14, р. 89].

Після великого розділення церкви на Східну та Західну інститут пентархії зменшився до чотирьох патріархів. Константинополь зайняв перше місце в диптиху, яке стало вакантним після розриву з Римом. Відповідно, в списку посунулися й інші церкви, а тому одне місце не було зайнятим. Офіційно його так і не вдалося посісти жодній церкві. Проте на його місце було багато претендентів: Мцхетський (грузинська) католикосат, Тирновська (болгарська), Печська (сербська) та Московська (російська) патріархії, а також Кіпрська та Охридська (сучасна Македонія) архієпископії. Лише в наш час до пентархії почали залучати Кіпрську церкву, яка була заснована в період Вселенських соборів, хоч і не має статусу патріархату. Зауважимо, що в греків існує теорія про «давні» і «нові» автокефалії, статус яких є відмінним саме завдяки авторитету Вселенських соборів. Саме тому болгари виносили питання затвердження нових автокефалій на Всеправославний собор, щоб подолати цю дистанцію [1].

Церковна традиція неофіційно розділяє статус автокефальних церков на два ранги. Зокрема, такого принципу дотримуються грецькі церкви, які належать до найдревніших та найавторитетніших автокефалій. Американський богослов Дж. Еріксон під автокефальними церквами має на увазі п'ять древніх патріархатів. Їхній статус затверджений постановами Соборів, відтак вони не можуть втратити древній авторитет та апостольську спадковість. Інший статус мають так звані «нові» автокефальні церкви, зокрема Болгарії, Росії та Сербії. Ці нові незалежні церковні структурні одиниці мають характеристики, які відрізняють їх від «вищого» класу автокефальних церков. До них богослов відносить, по-перше, їх проголошення у незалежному статусі, яке пов'язане з міжнародними домовленостями

та зверненнями між урядами різних країн. У переважній більшості це відображає тенденцію до церковної автокефалії як ознаку незалежної національної держави; по-друге, поняття автокефалії значно розширилось, оскільки вона передбачає не лише церковну, але й політичну незалежність однією церковної структури від іншої [10, р. 107]. Третьою особливістю, на твердження богослова, є можливість відкликання або відтермінування автокефалії, якщо у цьому є необхідність. Прикладом цього є Болгарська та Сербська церкви, які неодноразово понижувались у ранзі (від патріарха до архієпископа) та втрачали атрибути незалежності.

Наступним фактором є соборне церковне затвердження нових автокефальних церков через втрату державності як результат нападу османів. Константинополь отримує значну прерогативу в управлінні Вселенським православ'ям та одноосібно вирішує долю нових автокефалій. З одного боку, це спрощує процедуру й унеможливує конфліктів між Предстоятелями, оскільки надання незалежності новій адміністративній церковній одиниці торкається інтересів окремих Помісних церков. З іншого – це зменшення авторитету нових автокефалій, які не мали соборного проголошення. Однак пізніше вони визнаються існуючими церквами та вносяться до загального диптиху.

Відповідно до оросу 1590 р. автокефалія визнається Синодом Вселенського патріархату, а догматичне положення 1593 р. ухвалило всі східні патріархи. Документ зазначав, що Константинопольська церква може у будь-який час відкликати свій документ, що спричинить негативну реакцію у православному світі, оскільки створить прецедент, коли материнська церква в одноосібному порядку скасовує своє розпорядження. Кожна з церков перебуватиме у загрозі пониження чи нівелювання власного автокефального статусу, який буде залежати від волі кіріархальної церкви. Таке розуміння автокефального становлення церков панувало в ході богословських суперечок тринадцятого століття [10].

На думку Еріксона, такий прецедент виник тому, що канонічна традиція підлаштовувалась під волю політичних вимог певного часу. З іншого боку, самі канони стали наслідком політичної діяльності однієї християнської імперії. Вона не змогла надати відповіді на проблеми церкви, що призвело до посилення авторитету Константинопольського патріарха.

Однак із розпадом імперії канонічні проблеми лише нагромадились, а такий інститут церковної влади, як Вселенський собор, відійшов в історію в силу політичних обставин часу. В епоху Візантійської імперії Собор організовував й очолював сам імператор, тому дія єпископів на Соборі була підвладна державному впливу. Собор відбувався у межах імперії, а головував на ньому імператор. Із початком османських завоювань імперія менше переймалась церковними питаннями, а після 1453 р. Собор як найвищий колегіальний орган втратив актуальність.

Усі наступні автокефалії були пов'язані саме з національним фактором та піднесенням ролі окремих держав. Прикладом такого процесу автокефалізації є піднесення московської держави. Російський імператор прагнув побудувати імперію на національних засадах [13, р. 15].

Висновки. Отже, розгортання процесів глобалізації зумовлюють переосмислення автокефалії, особливо в умовах сучасної політизації релігійних процесів. У церковно-догматичному вченні автокефалія – це єдина організаційна форма Церкви, яку вона ввиробила з моменту свого заснування. Усі Помісні церкви єднаються через Єдине церковне тіло. Сучасні богослови наголошують, що православна церква – це єдина спільнота, а не конфедерація Помісних церков. Автокефальні церкви не можуть бути повністю відокремленими одна від одної. Ця тенденція яскраво демонструє відносини між церквами Візантійської традиції всередині імперії. Усі міжцерковні процеси протікали всередині величезної держави, яка виступала посередником, а інколи і основним рушієм релігійних процесів. Це призвело до чіткого політичного забарвлення в питанні формування ієрархічного устрою церкви, особливо столичної Вселенської кафедри, та вплинуло на відносини церков на міжнародній арені. Характерною особливістю автокефалізації стало державне та політичне регулювання цього процесу. Держава відігравала важливу роль у створенні та функціонуванні церковних адміністрацій, особливо в період Візантії, коли державними розпорядженнями надавався чи нівелювався автокефальний статус для сусідніх країн. Проблема сучасного державного регулювання церковних проблем залишається актуальною, відтак перспектива подільного наукового розгляду означеного кола проблем залишається відкритою.

Література:

1. Гергелюк М. Канонічні та еклезіологічні засади автокефального устрою церков у структурі Вселенського православ'я: історичний контекст : дис. канд. іст. наук : 09.00.11 – Релігієзнавство. Чернівці, 2014. 199 с.
2. Говорун С. Теоретичні засади православної еклезіології у її історичному розвитку : дис. докт. філософ. наук : 09.00.14 – Богослов'я. Київ, 2019. 623 с.
3. Кирило (Говорун), архіандрит. Риштування Церкви: вбік постструктуральної еклезіології / переклад з англ. О. Паканич. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2019. 312 с.
4. Мулик-Луцик Ю. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді. Т. 3. Українська Греко-Православна Церква в Канаді в юрисдикції митр. Германоса. Вінніпег : Видавнича спілка «Екклезія», 1987. 728 с.
5. Рудич Ф., Балабан Р., Дергачов О. Україна у сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти : монографія. Київ : МАУП, 2022. 487 с.
6. Саган О. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. Київ : Світ Знань, 2004. 912 с.
7. Соколовський О. Христологія: еволюція доктрини : монографія. Житомир : Вид-во Євенок О., 2018. 471 с.
8. Шепетяк О. Історія релігій. Том третій. Жовква : Місіонер, 2020. 856 с.
9. Balakireva O. Religion and Civil Society in Ukraine and Russia / Olga Balakireva, Iuliia Sereda. Religion and Civil Society in Europe [edited by Joep de Hart, Paul Dekker and Loek Halman]. Dordrecht : Springer Science, 2013. P. 219–250.
10. Erickson John H. (1971). Autocephaly in Orthodox Canonical Literature to the Thirteenth Century." St. Vladimir's Theological Quarterly 15: 1–2 (1971): 28–41.
11. Hovorun C. Church-State Relations: Dilemmas of Human Freedom and Coercion. *The Expository Times*. 2015. № 10 (126). P. 469–474.
12. Hovorun C. Is the Byzantine 'Symphony' Possible in Our Days? *Journal of Church and State*. 2016. January. P. 280–296.
13. Meyendorff J. Imperial Unity and Christian Divisions. New York : St. Vladimir's Seminary Press, 1989. 228 p.
14. Runciman S. The Great Church in Captivity: A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence. Cambridge University Press, 1985. 454 p.

References:

1. Herheliyuk, M. (2014). Kanonichni ta ekleziolohichni zasady avtokefal'noho ustroyu tserkov u strukturі Vselens'koho pravoslav'ya: istorychnyy kontekst / M. Herheliyuk. Dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. istor. nauk. spetsial'nist' – 09.00.11 – relihiyevnavstvo. – Chernivtsi. [in Ukrainian]
2. Hovorun, S. (2019). Teoretychni zasady pravoslavnoyi ekleziolohiyi u yiyi istorychnomu rozvytku [Theoretical foundations of Orthodox ecclesiology in its historical development]. Kiev, 623 s. [in Ukrainian]
3. Kyrylo (Hovorun), arkhimandryt. (2019). Ryshtovannya Tserkvy: vbik post-struktural'noyi ekleziolohiyi [Church scaffolding: towards poststructural ecclesiology]. Kiev. DUKH I LITERA, 312 s. [in Ukrainian]
4. Mulyk-Lutsyk, Yu. (1987). Istoriya Ukrayins'koyi Hreko-Pravoslavnoyi Tserkvy v Kanadi [History of the Ukrainian Greek Orthodox Church in Canada]. T. 3. Ukrayins'ka Hreko-Pravoslavna Tserkva v Kanadi v yurysdyktsiyi mytr. Hermanosa. Vinnipeh: Vydavnycha spilka "Ekkleziya". 728 s. [in Ukrainian]
5. Rudych, F., Balaban, R., Derhachov, O. (2002). Ukrayina u suchasnomu heopolitychnomu prostori: teoretychnyy i prykladnyy aspekty: monohrafiya [Ukraine in the modern geopolitical space: theoretical and applied aspects: monograph. Interregional Academy of Personnel Management]. Kyiv : MAUP. 487 s. [in Ukrainian]
6. Sahan, O. (2004). Vselens'ke pravoslav'ya: sut', istorya, suchasnyy stan [Universal Orthodoxy: essence, history, current state]. – K. : Svit Znan'. 912 s. [in Ukrainian]
7. Sokolovs'kyi, O. (2018). Khrystolohiya: evolyutsiya doktryny : monohrafiya [Christology: the evolution of doctrine: a monograph]. Zhytomyr : Vyd-vo Yevenok O. 471 s. [in Ukrainian]
8. Shepetyak, O. (2020). Istoriya relihiy [History of religions]. Tom tretiy. Zhovkva : Misioner, 2020. 856 s. [in Ukrainian]
9. Balakireva, O. (2013). Religion and Civil Society in Ukraine and Russia / Olga Balakireva, Iuliia Sereda. Religion and Civil Society in Europe [edited by Joep de Hart, Paul Dekker and Loek Halman]. Dordrecht : Springer Science. [in English]
10. Erickson, John H. Autocephaly in Orthodox Canonical Literature to the Thirteenth Century." St. Vladimir's Theological Quarterly. [in English]
11. Hovorun, C. (2015). Church-State Relations: Dilemmas of Human Freedom and Coercion. *The Expository Times*. № 10 (126). [in English].
12. Hovorun, C. (2016). Is the Byzantine 'Symphony' Possible in Our Days? *Journal of Church and State*. [in English]
13. Meyendorff, J. (1989). Imperial Unity and Christian Divisions. New York : St. Vladimir's Seminary Press. 228 p. [in English]
14. Runciman, S. (1985). The Great Church in Captivity: A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence. Cambridge University Press. 454 p. [in English]